

Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): монографія. Херсон : Гельветика, 2018. 596 с.

Рецензована монографія є своєрідною підсумовуючою працею авторки за останнє десятиріччя. Першим узагальнюючим кроком можна вважати її книгу «Українська ліберально-демократична еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття» (Запоріжжя: «Просвіта», 2011), що містить сюжети про громадівський рух на Наддніпрянщині, Одеську українську громаду, Українську Радикально-Демократичну партію, ідейні концепції в середовищі українських інтелектуалів, ставлення до федеративних ідей та мовного питання. Вона висвітлила також, крім діяльності С. Єфремова у царині журналістики, публіцистичну спадщину й суспільно-політичну діяльність інших ключових постатей національно-визвольного руху ліберального напрямку: П. Стебницького, М. Славінського, О. Саліковського, І. Лучицького, М. Грушевського, В. Беренштама, М. Біляшівського, М. Василенка та ін.

Писала про взаємини С. Єфремова з визначними науковцями та громадсько-політичними діячами кінця XIX – початку XX ст., довела, що С. Єфремов створив разом зі своїми однодумцями в громадській роботі коло людей, що мали спільне думання й суспільну дієвість. На рівні джерелознавчого осмислення цієї проблеми опублікувала низку статей, в яких простежуються рефлексії Сергія Олександровича на твори та громадську працю О. Кониського, М. Драгоманова, кирило-мефодіївців, Б. Кістяківського, М. Коцюбинського та інших. Ця попередня ґрунтовна праця дозволила авторці дослідити публіцистичний спадок С. Єфремова в порівняльному контексті. Помітно, що С. Іваницьку цікавить передусім його творчість, яка носила історіознавчий характер.

Джерелами для вивчення теми послуговували публіцистика, мемуари, щоденники, епістолярій, автобіографії, некрологи, архівні документи з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАНУ, Відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ, Центрального державного історичного архіву України в Києві, Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького, Державного архіву Російської федерації, збірники документів, фахові студії. Таким чином, можна зробити висновок, що авторський задум втілено на підставі широкої джерельної бази.

Авторка системно підійшла до своєї роботи. На увагу заслуговують вагомі практичні результати дослідження, що полягають у розширенні джерельної бази єфремовознавства й історіографічного узагальнення наявної літератури з проблеми. Праця С. Іваницької становить переконливий досвід результативного використання сучасної методології для найуспішнішого досягнення мети полідисциплінарного дослідження. Методологія, що базується на концепціях та дослідницькому інструментарії «соціології знання», колективної пам'яті, «місць пам'яті», «біографії покоління», «інтелектуальної історії», дозволила комплексно й всебічно розкрити наукову проблему, представити роботу, що є суголосною викликам модерного історіописання. Авторка продемонструвала досконале володіння термінологією сучасного соціогуманітарного дискурсу, водночас значно розширюючи та верифікуючи систему понять та термінів вітчизняної історіографії. С. Іваницька вивчає С. Єфремова – одного з лідерів національно- демократичного руху, кризь популярну в західному світі теорію епістемологічного конструктивізму. Використовуючи методологічні нароби соціологів П. Бергера, Т. Лукмана, А. Шюца, Світлана Григорівна намагається відтворити систему конструювання суспільної дійсності чільними представниками українського руху через соціальні зв'язки С. Єфремова. У мережевому світі національного відродження в середовищі української інтелігенції С. Єфремов відігравав, безперечно, одну з провідних ролей. Його вплив і значення порівнюється з такими велетнями національного руху, як Михайло Грушевський, Євген Чикаленко, Олександр Кониський, Володимир Антонович. Запропонована Світланою Григорівною метода дозволяє сьогодні дослідникам краще розібратися в складнощах функціонування соціальної структури, котру ми окреслюємо

як український національно-визвольний рух, а також краще зрозуміти досягнення й недоліки процесу національного відродження. Зокрема, С. Іваницька спирається на поняття «значущого Іншого» та «узагальненого Іншого» для дослідження феномену діяльності спільноти людей, які посвячують себе громадській праці на ниві зміни свідомісних пріоритетів у широкому загалі людності, засвоєння ними цінностей модерної української нації. Авторка присвячує багато уваги вписуванню в модель «значущого Іншого» тієї чи іншої фігури в «життєвій ситуації» та публіцистичному доробку С. Єфремова й робить це доволі органічно.

У монографії С. Іваницька зробила спробу з'ясувати місце С. Єфремова в творенні історіософської української традиції, яка вибудовувала новий «національний міф», що разом з працями його сучасників став ідеологічною підвалиною для доби Української революції 1917–1921 років. С. Єфремов був тим творцем, який «винаходив традицію» національного дискурсу, творив «місця пам'яті». Великий демократ і народник С. Єфремов створював концептуальні основи використання біографій визначних осіб для виховання модерного типу українця. С. Єфремов подавав у своїх публіцистичних працях українцям ціннісні пріоритети суспільної культури. Це переконливо показано в дослідженні авторки. Отже, в цьому напрямі єфремовознавства С. Іваницька створила нову дослідницьку нішу. До неї на С. Єфремова дивилися або як на літературознавця і критика, або як на громадського діяча. Авторка, усвідомивши це наявне протиріччя в гуманітарних студіях, запропонувала принципово інший погляд на проблему, вдало вирішила її та показала нам «іншого» Сергія Єфремова, ту несподівану іпостась, яка є актуальною для дослідження історичних персонажів у світі. Вона намагалася представити С. Єфремова як творця нового ментального культурного типу модерного українця через ставлення до ключових постатей українського суспільного життя. Цей новий модерний українець принципово відрізнявся від традиційного малороса ХІХ ст. своїм відношенням до цивілізаційної відмінності власної національної культури від культури російської імперської.

С. Іваницька у монографії виокремила шість структурних одиниць-розділів. Перший розділ «Спадщина Сергія Єфремова на перетинах століть» [С. 33–119]* традиційно відведено на історіографію єфремовознавства. Як свідчить цей розділ, авторка виявила себе ґрунтовним знавцем величезної бібліографії про С. Єфремова – маємо докладний і розгорнутий історіографічний аналіз літератури із зазначеної проблематики. Окремий параграф присвячений публікаціям на шпальтах журналу «Український історик» [С. 91–101], фактично єдиному фаховому історичному журналові на Заході, який вивчав і друкував архівні матеріали про С. Єфремова від 1960-х років до здобуття Україною незалежності. Далі авторка дослідила загальні й спеціальні праці, що присвячені проблемам ідейного зросту українського суспільства кін. ХІХ – початку ХХ ст. та місцю С. Єфремова в ідейній перебудові суспільства модерної України. Цей розділ містить також стислий, динамічно й захоплююче написаний історико-біографічний нарис життя й діяльності героя [С. 37–90]. Тема «С. Єфремов і суспільство» висвітлюється стереоскопічно, з усіма нюансами й напівтонами: партійна належність, ставлення до федеративної та самостійницької теорій українського державотворення, взаємини з сучасниками, оцінка літературних і культурних явищ доби тощо. На підставі джерел доведено вплив його праць на покоління 1890-х та 1900-х рр.

В іншому параграфі – «Образ та діяльність С. Єфремова-публіциста в пострадянській гуманітаристиці» [С. 101–119] С. Іваницька підсумувала історіографічний доробок доби «перебудови» й пострадянської гуманітаристики за 1990-ті – 2010-ті роки, коли активно стали вивчати біографічний, літературознавчий, суспільно-політичний аспекти життєдіяльності С. Єфремова.

У другому розділі «Історія поколінь» в українському національному русі в творчому доробку С. Єфремова» [С. 121–234] С. Іваницька студіювала дослідження С. Єфремовим життєвих доль, творчої й етичної спадщини генерації видатних діячів українофільської доби. Покоління 1840-х–1860-х років підготувало інтелектуальну революцію кінця ХІХ ст. Воно було попередником покоління 1880-х–1890-х, до якого належали і сам С. Єфремов, і його товариші: О. Лотоцький, В. Доманицький, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський.

* Тут і далі у квадратних дужках покликання на рецензовану працю.

До С. Іваницької дуже мало зверталось уваги на С. Єфремова як історика громадських рухів в Україні. Авторка показала, що «Історію українського письменства» варто розглядати як фактично історичну, а не лише літературознавчу працю. А також те, що в орбіту історіознавчих праць С. Єфремова варто вносити його проникливі, історіософського звучання, статті про кирило-мефодіївців, М. Костомарова, П. Куліша, К. Михальчука, М. Комарова, М. Лисенка, В. Антоновича, О. Русова, І. Шрага та ін. Авторка монографії слушно користується концептом «покоління», розглядає С. Єфремова не поза контекстом часу, а як представника своєї генерації, людини, вихованої попередніми поколіннями українських діячів: О. Кониським і В. Антоновичем. Вона пише, що «концепт «покоління» водночас тісно пов'язаний з теорією колективної пам'яті. «Пам'ять» – не даність, а продукт еліт, соціуму. Спираючись на думку П. Нора, підкреслює, що «пам'ять окремих осіб не є в повному розумінні індивідуальною, бо кожен індивід є представником певної соціальної групи, і ця пам'ять актуалізується в думках, вчинках, діях. Тобто пам'ять виникає у процесі соціалізації особи, і зміст пам'яті визначається тим соціальним середовищем, в якому перебуває індивід» [С. 123].

С. Іваницька відзначає важливі світоглядні речі історіографічного вивчення громадського життя. Що усі українські організації ХІХ ст. були місцями, де перетиналися представники відповідних поколінь. Що ці покоління діячів були передавачами, ретрансляторами провідних ідей українського руху від старих часів до новітнього життя. Родинні осередки були ланками колективної пам'яті та носіями ціннісних характеристик суспільства. Отже, С. Єфремов як суспільний діяч не відбувся б, якби він не сприймав себе певною ланкою загальноісторичного процесу в середовищі української інтелігенції. Він був нащадком традицій Кирило-Мефодіївського братства – ранніх П. Куліша і М. Костомарова в контексті українознавчого дослідження. Водночас він не пішов дорогою пізнього П. Куліша, який ідейно порвав з Київською громадою. Київська громада була наступною фазою, фактично, наступним поколінням українського руху (тоді як П. Куліш залишився діячем «без синтезу»), діючими авторитетами якого були В. Антонович, М. Драгоманов і О. Кониський. Це друге покоління вилонило наступну – «єфремовську» генерацію, яка й стала першим поколінням Нової України – України модерного часу. Трибуном цього покоління поруч з М. Грушевським став Сергій Єфремов. Про це і наголошує в другому розділі авторка монографії.

Третій розділ «Винайдення традиції» та творення «місць пам'яті» українського руху у публіцистичному дискурсі Сергія Єфремова» присвячений формуванню нової «традиції», творенню «місць пам'яті» – пантеону діячів-взірців, на житті яких мало виховуватися молоде покоління українців [С. 235–359]. Формують такі своєрідні «пантеони» свята і ювілеї. І творцем цих нових «святців» був Сергій Олександрович. За допомогою своїх талановитих публіцистичних виступів він у низці публікацій за різні часи звертав увагу на ті ключові постаті, які стануть назавжди дороговказами для поколінь «нових борців» за Україну. Показово, що навіть Данило Мордовець своєю фігурою «освятив» Петербурзьку українську громаду. І в цьому його непроминальне значення для історії. «Місцями пам'яті» стають нові монументи. А для України першим пам'ятником, який встановили українці для українців, був монумент Івану Котляревському в Полтаві в 1903 р. Формотворчими для процесів «національного будівництва», і це підтверджує зроблений авторкою аналіз публіцистичних виступів С. Єфремова, були ювілеї таких діячів, як М. Лисенко, І. Франко, М. Пашкевич, І. Нечуй-Левицький. Статті С. Єфремова традиційно було прийнято розглядати як літературознавчі силуетки, а авторка дисертації дуже слушно і влучно говорить, що ще більше підстав їх розглядати як концептуальні посвяти суспільствознавчого значення цих людей, як формування дороговказів на майбутнє.

Багато місця в приватному й суспільному житті С. Єфремова відіграли Б. Грінченко і В. Доманицький. Смерть цих непересічних особистостей стала не лише особистою трагедією С. Єфремова, але й намаганням перетворити їхню смерть на майбутнє життя, залишити цих борців за українську справу зразками для наслідування для прийдешніх поколінь. Цьому мали служити пропам'ятні збірники, які зібрав зі спогадів сучасників, відредагував і видав С. Єфремов [С. 304–340]. Смерть людей, які віддали життя за ідею, і їхні життєписи мали надихати наступні шеренги громадських діячів. С. Єфре-

мов, за вдалою метафорою С. Іваницької, творив нову традицію – героїв Нового часу української історії.

С. Єфремов, як ніхто з інших своїх сучасників, став причетним до постання шевченківського комеморативного канону. І це при тому, що й Доманицький, і Ф. Матушевський, і низка інших сучасників так само були активними творцями шевченкового «міфу». Пальма першості у творенні громадського культу Т. Шевченка все одно належала С. Єфремову [С. 340–359]. І в цьому питанні авторка монографії має цілковиту рацію.

Четвертий розділ «Значущі Інші» у публіцистиці Сергія Єфремова» [С. 351–434] С. Іваницька присвячує чотирьом постатям – М. Драгоманову, Б. Кістяківському, В. Антоновичу, О. Кониському. Найбільше нам відомий С. Єфремов як прискіпливий і глибокий дослідник спадщини М. Драгоманова. Він був одним із засновників наукового драгомановознавства на межі двох століть. Для нас важливим є той факт, що С. Єфремов однаково високо оцінив як М. Драгоманова, так і його ідеологічного антипода в громадському житті – О. Кониського. Як правило, драгоманівці невисоко оцінювали культурництво та націоналізм О. Кониського, натомість критики соціалізму та космополітизму, передусім донцовського табору, були прихильниками О. Кониського й гострими критиками творчої спадщини Михайла Петровича. С. Іваницька звертає увагу на той факт, що С. Єфремов був надзвичайно об'єктивним як щодо М. Драгоманова, так і О. Кониського. Перший був ідейним навчителем його, другий «батьком» у суспільній праці в Київській громаді. Знову ж таки, В. Антонович так само був антиподом М. Драгоманова, він розділяв погляди О. Кониського на перспективи культурницької праці серед інтелігенції. С. Єфремов одним з перших показав науковій спільноті, і це відбилося на сторінках монографії, як треба оцінювати різні напрями громадсько-ідеологічної праці. Бачити передусім позитиви, а потім толерантно ставитися до негативів. Обидва були двома крилами суспільної української акції. Кожен робив свою потрібну справу.

Б. Кістяківський зацікавив С. Єфремова у зв'язку зі збільшенням російського політичного інтересу до постаті М. Драгоманова, намаганням використати нечіткі формулювання останнього щодо потреби обласної автономії в процесі реформування імперії на засадах децентралізації й парламентаризму для підпорядкування українського політичного інтересу російській національній ідеї. Сергій Олександрович дуже критично поставився до спроби привласнити М. Драгоманова окремими представниками ліволіберальної течії в російському визвольному русі. Позиція С. Єфремова цілком співпадала з оцінками діяльності Б. Кістяківського М. Грушевським. Усі ці нюанси були відчуті і вдало інтерпретовані С. Іваницькою у монографії на матеріалах публіцистики С. Єфремова.

П'ятий розділ монографії «Моделювання «ідеальних постатей» росіяни із опозиційного середовища (О. І. Герцен, В. П. Обнінський)» присвячений ставленню С. Єфремова до окремих представників російської суспільної думки у зв'язку з українським питанням [С. 435–456]. С. Єфремов завжди відзначав Ахіллесову п'яту російського інтелігента – його прихований шовінізм стосовно ідеї українського національного визволення. При всьому цьому, самому С. Єфремову було притаманне залюбування російською художньою літературою та, у певному сенсі, «схиляння голови» перед «володарями дум» російської інтелігенції – «прогресивними» публіцистами В. Короленком, М. Михайловським та ін. Проте, як резюмує авторка монографії, С. Єфремов все ж таки волів вважати О. Герцена і В. Обнінського «ідеальними» російськими мислителями й діячами, принаймні, саме так він змоделивав їхні постаті й погляди у своїх пресових працях. На його думку, саме вони до кінця залишалися послідовними демократами у проблемі української політичної окремішності.

У шостому розділі «Публіцистика Сергія Єфремова на шпальтах критико-біографічного місячника «Книгарь» (1917–1920 роки)» С. Іваницька пише про біографістичну й культурологічну складову творчої спадщини С. Єфремова в журналі доби Української революції [С. 458–485]. За чотири роки С. Єфремов умістив у «Книгарі» 47 дописів. Це досить багато для самого журналу, якщо всього вийшло 31 число цього місячника. Отже, у середньому по 1,5 публікації на випуск. У 1917 р. надруковано 12 матеріалів Сергія Олександровича, у 1918 р. – 23, у 1919 р. – 10, у 1920 р. – 2. Відчу-

вається, що літературознавець не писав до цього журналу щось випадкове, а саме те, що вкладалося у визначені ним наперед проблеми. С. Єфремова часто критикують за висування на перше місце соціального призначення літератури, але насправді для нього була важливою передусім її націєтворча функція. Потреба української книги в добу державотворчої роботи – ще один великий тематичний інтерес С. Єфремова, який не залишився без уваги С. Іваницької. Серед періодичних видань С. Єфремов відзначав потребу журналів для інтелігенції. Він розумів, що лише вона може змінити на українську користь ситуацію в боротьбі за політичну окремішність від Росії. Отже, доробок С. Єфремова у «Книгарі» можна сприймати як певну тематичну цілість, можна побачити логічне пов'язання кожної складової частини умовних розділів його «книгарської» творчості. Навіть побіжний погляд на цю тематику дозволяє говорити про переважання суспільствознавчого компонента над літературознавчим.

Самостійну наукову цінність мають додатки (зокрема, вперше оприлюднене листування С. Єфремова з Б. та М. Грінченками, О. Лотоцьким, В. Доманицьким, О. Русовим, П. Стебницьким із Відділу рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ) [С. 513–525]. Доречно підібрано ілюстративні додатки. Кваліфіковано структурована бібліографія, що нараховує в підсумку 944 позиції. Праця написана доротною українською мовою. У деяких місцях має навіть науково-художню вартості.

Монографічне дослідження Світлани Іваницької – це самостійна наукова праця, яка має багато цінних висновків. Авторка продемонструвала добре розуміння предмета дослідження, запропонувала новаторський понятійний апарат, вибудувала переконливу структуру роботи. Підняла велику кількість історіографічних джерел, значну епістолярну, наративну, архівну спадщину з життя і діяльності не лише Єфремова, але і його сучасників. Був опрацьований величезний пласт публіцистики Сергія Олександровича. Завдяки цій роботі українська історіографія збагатиться на компендіум знань з історіософії та теорії націєтворення України кінця XIX – початку XX ст. в царині вибудови національної ідентичності модерного часу. Як уявляється, робота С. Іваницької далеко виходить за межі традиційного біографічного дослідження. Вона дає широкий контекст суспільної історії доби передодня Української революції та має концептуально-методологічний характер. До плюсів праці варто віднести український погляд на проблему формування національної ідеології. Він послідовно проведений по всіх розділах дисертації. Також у роботі запропоновано зовсім неупереджений, об'єктивістичний ракурс, бо залучено методологічні підходи світової історіографії. Позитивним є те, що авторка не обмежується лише науковими працями, залучаючи до роботи низку науково-популярних та публіцистично-концептуальних писань істориків, друкованих у періодичних виданнях та збірниках. І це зроблено цілком слушно, бо часто-густо історіософські думки дослідника подаються у приступній формі у виданнях науково-популярного характеру.

Важко говорити про недоліки в роботі, яка є результатом багаторічних прискіпливих і масштабних досліджень. Лише можна вказати на певні незначні хиби. Авторка в деяких випадках не генералізує проблеми, а намагається цитатами «переказати» думку істориків минулого. Щоправда і такий переказ має цінність, бо дає великий фактичний матеріал для читача, адже користувачеві надається цінна інформація про джерело, яке не треба додатково розшукувати. Будь-яку роботу, яка присвячена таким фундаментальним моментам історичної психології й ментальності, неможливо подати в завершеній повноті.

Можна відзначити, що варто було б розглянути критику пресових праць С. Єфремова з боку М. Хвильового та Д. Донцова, залучити до історико-біографічного аналізу інші постаті російської культури й політики, якими вони поставали у баченні С. Єфремова, наприклад, «історії життя» М. Анненського, В. Короленка, Ф. Корша, В. Лесевича, К. Рилєєва, М. Салтикова-Щедріна, О. Скабичевського, Л. Толстого, С. Южакова, П. Якубовича (джерельний матеріал для такої аналітики вже зібраний і систематизований С. Іваницькою у виданому нею в 2016–2018 рр. двотомнику персоналістичної публіцистики С. Єфремова). Але це радше можна розглядати як побажання на майбутнє.

Ігор ГИРИЧ

DOI: 10.5281/zenodo.3367526